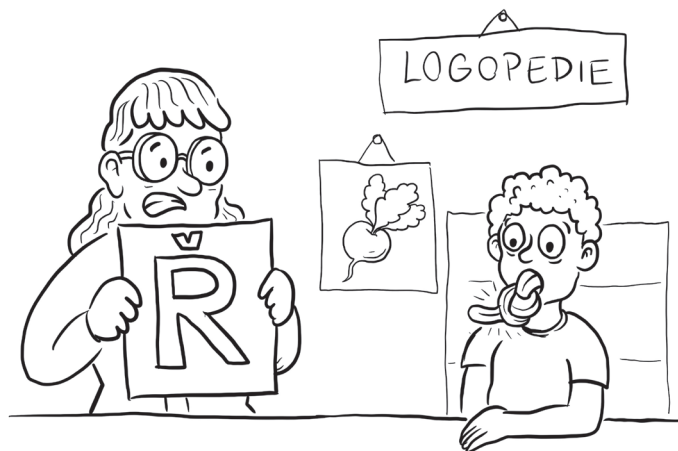

Kapitola I

Jak se rodila čeština

aneb

S Husem bychom si nepopovídali

Karel Čapek ve stati Chvála řeči české označuje český jazyk za jeden z nejtěžších, ale i nejbohatších významy a odstíny. Souhlasíte, pane docente?

Pokud budu chtít zůstat vědecky racionální a věcný, pak mi nezbude než říci, že tady bych raději zůstal trošičku při zemi. Vsadím se totiž, že totéž by tvrdil Francouz o francouzštině nebo Španěl o španělštině, Japonec o japonštině a tak dále. Mateřštinu zná každý nejlépe, je na ni od malička zvyklý, a tak se mu zdá nejbohatší.

Čapek byl zamilovaný do češtiny a také ji mistrně ovládal, ale toto jeho vyjádření je spíše o emočním vztahu k jazyku. Nemyslím, že – racionálně vzato – by čeština mezi ostatními jazyky nějak vyčnívala. Ani v dobrém, a samozřejmě ani ve špatném.

Úvodem našeho povídání pohlédneme trošku do historie: jak by našemu uchu zněla staroslověnština, kterou u nás prosadili v 9. století takzvaní soluňští bratři Cyril a Metoděj? Nakolik bychom jí rozuměli?

Staroslověnštině by – obávám se – rozuměli výhradně fundovaní odborníci, kdokoliv další jen zlomkově. Velikost rozdílu mezi staroslověnštinou a dnešní češtinou totiž odráží nejen časovou vzdálenost a rozsah jazykového vývoje za více než tisíc let, a to hned v několika aspektech, ale stejně tak i skutečnost, že staroslověnština, nebo jiným názvem stará církevní slovanština, nebyla přímým předchůdcem češtiny.

Aha, a můžeme si to trošku rozebrat?

Podívejme se na to v historických souvislostech. Když v důsledku stěhování národů dorazili do střední a východní Evropy v 5. a 6. století Slované a usadili se tu, zabíralo souvislé slovanské osídlení prostor od Baltu až k Jadranu. Nezapomeňme, že Maďaři se tehdy ještě pohybovali někde po daleké Asii. Ovšem vzájemné kontakty na tak rozsáhlém území byly jen omezené, a tak se původní společná praslovanština postupně začala členit, vznikala – dnes bychom řekli – nářečí, samozřejmě stále navzájem velmi dobře srozumitelná.

Takže – do jakého jazykového prostředí přišli do Velkomoravské říše Cyril a Metoděj?

V přirovnání k dnešním poměrům si příchod Cyrila a Metoděje na Velkou Moravu můžeme představit jako situaci, že by třeba na Chodsko přijel někdo z moravského Slovácka: domluví se, i když striktně vzato nebude mluvit stejným jazykem jako místní.

V dobách Cyrila a Metoděje prostě nebyly rozdíly mezi jejich nářečím a mluvou užívanou na velkomoravském území ještě tak velké, aby si s nimi naši předci nerozuměli. Staroslověnštinu – tedy první psaný slovanský jazyk – pak Cyril a Metoděj vytvořili jako jakousi směs své mateřštiny, tedy dialektu tehdy užívaného Slovany v okolí Soluně nebo šířeji v dnešním Bulharsku, a jazyka užívaného na Velké Moravě.

Hlavně je potřeba si uvědomit, že to byl prestižní, slavnostní jazyk používaný výhradně pro bohoslužby. Pro velkomoravské současníky Cyrila a Metoděje sice

srozumitelný, ale nikoliv jazyk „všedního dne“ – tím byl pračeský, či možná přesněji velkomoravský dialekt praslovanštiny, tedy nejstarší vývojové stadium češtiny, o němž ovšem neexistují písemné doklady.

V čem se čeština praslovanštině vzdálila?

Když se podíváme v historii dále po proudu času, tak někdy v 10. století Maďaři obsazením Panonské nížiny geograficky odřízli západní Slované od jižních. Tím se urychlil vývoj samostatných jazyků. Zhruba v 11. století se už natolik rozrůznily, že lze mluvit o zrodu staré češtiny, jímž nastartoval vývoj do dnešního stavu.

Výčet konkrétních rozdílů mezi praslovanštinou a dnešní češtinou by byl asi poněkud obsáhlý a možná v některých bodech trochu obtížně srozumitelný, tak si vezmeme jen pár příkladů.

Slovní přízvuk máme – s výjimkou slova *ahoj*, vypůjčeného z angličtiny – vždy na první slabice, zatímco v praslovanštině byl leckde. Navíc byl při skloňování, časování či odvozování pohyblivý, stejně jako například v dnešní ruštině.

Místo pohyblivého přízvuku máme dlouhé a krátké samohlásky, ty praslovanština neměla. A když jsme u samohlásek, a tím u slabik, neboť ty vznikají právě kolem samohlásek: v češtině existují slabikotvorné hlásky *[r]* a *[l]* – ty v praslovanštině nemohly být jádrem slabiky.

Naopak měla praslovanština třeba nosovky, které dnešní generace zná hlavně z angličtiny, například z výslovnosti slovesné koncovky *-ing*. Ze všech současných slovanských jazyků už nosovky existují jen v polštině.

V psané podobě se v ní vyznačují ocáskem pod písmeny „a“ a „e“.

Lze říct, že čeština „utekla“ od společného jazykového prazákladu nejdál?

Těch změn je v ní opravdu hodně, a možná skutečně nejvíc ze všech slovanských jazyků – ale nerad bych to tvrdil nějak autoritativně.

Praslovanština měla ještě takzvané jery, dnes je píšeme – nejen v azbuce – písmenky „b“ a „v“. Zhruba jim odpovídají měkký a tvrdý znak v ruštině.

Ve výslovnosti se tvrdý jer zachoval v bulharštině, kde se skutečně vyslovuje, funguje tu jako samostatná samohláska, takové temné [e], třeba „papoušek“ se bulharsky řekne [pъdpъdъk].

Praslovanské [g], které si podržela třeba ruština nebo právě zmíněná bulharština, jsme v češtině postupně nahradili hláskou [h].

No a nakonec se sluší poznamenat, že čeština ztratila rozdíly nejen mezi původně odlišnou výslovností měkkého [i] a tvrdého [y], což všichni víme, ale i mezi měkkou a tvrdou výslovností řady souhlásek. Neděláme už výslovnostní ani jiné rozdíly mezi měkkým a tvrdým [b], [l], [m], [p] nebo [v], jak to činili naši praslovanští předkové, a z měkkého [r], které se dochovalo třeba v ruštině, jsme si udělali naši speciální hlásku [ř].

Zřejmě je tedy v češtině těch změn opravdu víc. Neexistuje ale nějaká jednotná metodika, jak jejich množství či velikost objektivně měřit, takže to jistě někdo může vidět jinak.

Mařeno, řekni ř

Ráda bych se dozvěděla víc o té zmíněné speciální hlásce. Pokud se zamyslím nad tím, čím je čeština unikátní, prvně mě napadne právě ř. Kdo je za ně zodpovědný?

Pohleďme trošku do historie. V praslovanštině existovalo dvojí [r] - měkké a tvrdé. V ruštině tento rozdíl zůstal ve výslovnosti dodnes, jak si můžeme vyzkoušet my starší. Zkuste si říci ruské slovo „řeka“ - tedy ruské [reka] - a porovnat to s ruskou výslovností slova [ryba].

A pro mladší, alespoň pro ty, kdo jezdí na prázdniny do Chorvatska, bych pro přiblížení doporučil, ať zkusí vyslovit jméno města Rijeka - to počáteční [r] tady bude znít měkce, zatímco [r] v české - nebo i té ruské - [rybě] bude znít tvrdě. Ani Rusové, ani Chorvati ten rozdíl sice nepíší, ale ve výslovnosti ho mají pořád. V češtině a také v polštině je [r] jenom tvrdé, zatímco z měkkého [r] se v těchto jazycích vyvinulo [ř].

Počkejte, copak Poláci také mají ř?

Tam je to složitější. Ve výslovnosti polštiny existovala hláska [ř] od prapočátků této řeči až zhruba do poloviny minulého století. Polským spřežkovým pravopisem se zapisovala jako „rz“. Ale pak - kvůli lenosti mluvidel, která je jednou z hlavních hybných sil jazykového vývoje - začali Poláci místo [ř] většinou vyslovovat [ž].

Takže – když už jsme v minulé odpovědi byli u těch řek a potažmo vodstev – Poláci dodnes píší „*morze*“, ale vyslovují [*može*], snad až na nějaké staromilské výjimky. Což se pak odráží i ve škole. Tak jako české děti v diktátech zápasí se psaním měkkého „*i*“ a tvrdého „*y*“, polští školáci mají diktáty na „*rz*“ na jedné straně a na „*ż*“, tedy „*z* s tečkou“ neboli písmeno pro skutečnou, původní hlásku [*ž*], na straně druhé.

Takovým typickým pravopisným chytákem je třeba právě rozdíl v psaní – ale nikoliv výslovnosti – mezi „*morze*“ a „*može*“, tedy českým „*moře*“ a „*může*“.

Zvláštní, že právě my Češi jsme dokázali nad leností mluvidel vyvrát a ř si zachovali.

Ano, i když s tím „vyzráním“ je to trochu problematické, neboť samo naše [*ř*] je také výsledkem – mohu-li to tak říci – této lenosti mluvidel, i když se to tak nemusí zdát. Vzniklo totiž jako varianta výslovnosti původního měkkého [*r*], či v některých případech stažením původní obtížnější výslovnosti hláskové skupiny [*rs*] do hlásky jediné – tak je tomu třeba ve slově *třtina*, jehož původní forma byla *trstina*, tedy slovo, které možná znáte ze slovenštiny.

Naše [*ř*] je vůbec zajímavá hláska. V češtině máme znělostní páry, které tvoří hlásky znělé, jako například [*b*, *d*, *d'*, *h*, *v*], ve dvojicích s neznělými [*p*, *t*, *t'*, *ch*, *f*]. To se odráží kromě jiného v tom, čemu jsme ve třetí třídě říkali „spodoba znělosti“: asi bychom těžko vyslovovali slovo „*mravkolev*“ v hláskové podobě přesně odpovídající písmenkům na papíru, takže říkáme [*mrafkolef*].

A podobně jako páry [b]/[p], [d]/[t], [dʰ]/[tʰ], [h]/[ch], [v]/[f] máme v české výslovnosti i pár znělého a neznělého [ř]/[ʀ]. Rozdíl oproti jiným párům znělých a neznělých souhlásek je ovšem v tom, že obě ta [ř] zapisujeme stejným písmenem „ř“. Zkuste si pečlivě vyslovit třeba [řeřicha] a tato znělá [ř] porovnejte se stejnou hláskou ve výslovnosti slova [farář] – a pro jistotu, aby se uvedený kontrast ještě více ozřejmil, si to, opět s pečlivou výslovností, vyskloňujte, aby se projevil rozdíl ve znění se spodobou znělosti a bez ní: [farář] – [bes faráře]. Zjistíte rozdíl jak v tom, co dělají vaše mluvidla, kam dáváte špičku jazyka, tak také v tom, co slyšíte.

Vidíte, to jsem si neuvědomila.

Ostatně, není úplně pravda, že [ř] má dnes už jen čeština. Je ještě jeden nikoliv jazyk, ale dialekt italštiny na západním pobřeží Sicílie, kde ho mají ve výslovnosti také, a to spíše to neznělé.

Například jméno sicilského města Trapani vyslovují místní jako [třapani]. Ovšem v tomto italském dialektu neexistuje hláska [r], tam prostě cokoliv, kde je ve standardní italštině [r], vyslovují s [ř]. Takže je to proti češtině a jejímu rozlišování mezi [r] a [ř] – [hořký] je jistě něco docela jiného než [horký] – jen slabý odvar.

Tahle hláska nicméně přidává práci logopedům. Troskotá na ní i řada Čechů.

Je to tak. Většinou je to poslední hláska, kterou se dítě naučí vyslovovat. No ale nějaká musí být poslední, že, tak to zase není nic tak světoborného.